

26. ДАРО. Ф. 400. – Оп. 141. – Спр. 18. – Арк. 58 – 66.
27. ДАРО. Ф. 400. – Оп. 141. – Спр. 21. – Арк. 6.
28. ДАРО. Ф. 400. – Оп. 141. – Спр. 21. – Арк. 14.
29. ДАРО. Ф. 400. – Оп. 141. – Спр. 11. – Арк. 66.
30. ДАРО. Ф. 400. – Оп. 141. – Спр. 5. – Арк. 24.
31. Вісті Рівненщини – 1991. – 27 серпня.
32. ДАРО. Ф. 400. – Оп. 141. – Спр. 24. – Арк. 1 – 274.
33. Інтерв'ю П. Прищепи, записане 14.06.09. /Особистий архів автора/.

УДК 393: 398.321

П. Біляковський

ЗАМОЧУВАННЯ ХРЕСТІВ У РИТУАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ ВИКЛИКАННЯ ДОЩІ (ЗА ПОЛЬОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ З УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ)

В статті досліджено прояви ритуалу викликання дощів шляхом замочування цвинтарних хрестів. Визначено локальні особливості карпатського варіанту цих обрядодій. Простежено зв'язок обряду з іншими віруваннями та забобонами.

Ключові слова: Карпати, посуха, хрест, дощ, утоплення.

The paper investigates manifestations of ritual rain invocation (evocation) by soaking cemetery crosses. The local peculiarities of Carpathian version of these rites have been defined. The connection of the above-mentioned rite with other beliefs and prejudices has been investigated.

Keywords: Carpathians, drought, cross, rain, drowned person.

Велика кількість повір'їв, заборон та прикмет була пов'язана з таким погодним явищем, як посуха. Тривала відсутність дощів улітку зумовлювала висихання ґрунту та пов'язані з цим неврожаї і загибель рослинності. Звичайно, що така ситуація була однаково небезпечною як для селянина, який займався землеробством (населення Бойківщини та Лемківщини), так і для районів зі скотарським спрямуванням сільського господарства (Гуцульщина). Саме тому, селяни намагались якимсь чином вплинути на неї, докладаючи усіх зусиль, щоб викликати бажані опади.

Вірування про посуху та система пов'язаних із нею заборон займали важливе місце в господарській діяльності горян. Тому важливим є вивчення цієї складової народних вірувань. Тим паче, що більшість ритуалів такого типу в наш час уже не практикуються.

В етнографічній науці під терміном «посуха» прийнято розуміти стихійне лихо, яке насилається на людей через їхні гріхи (недозволені роботи, осквернення землі); воно може бути також викликане недоброзичливими діями демонів чи чаклунів, які замкнули дощ [24, с. 275-276]. Зважаючи на те, що коло причин відсутності дощів було доволі широким, то різноманітними є й обряди викликання бажаних опадів. Поширеними групами обрядодій були:

- Спокутні дії, спрямовані на усунення причини відсутності дощів (у Карпатах такими діями були: засів виораного, але незасіяного поля; поливання та розбирання ткацького верстату у господині, яка не виконала цієї роботи в належні строки. На Поліссі та Волині, де однією з основних причин посухи вважали забиття кілків до Благовіщення або на Провідній неділі, дієвим вважали руйнування поставленого паркану) [11].
- Дії, що засвідчують імітацію явища, яке викликають (руйнування мурашників, виривання та розкидання трави, обливання водою, роззищення замулених джерел тощо).
- Ритуали, які вказують на можливе жертвопринесення джерелам води.

У пропонованій статті ми б хотіли зосередити увагу на ритуалі замочення цвинтарних хрестів, який практикували під час сильної посухи. З'ясувати, які вірування стали основою проведення ритуалу, визначити локальні особливості карпатського обряду.

Згадки про проведення таких ритуалів зустрічаються в етнографічній літературі і здебільшого стосуються території Полісся та Волині. При цьому відомості, відображені в історіографії, трактують це явище доволі односторонньо. Тоді, як навіть побіжний погляд на зафіксовані у Карпатах матеріали дозволяють не так однозначно його трактувати.

Зважаючи на це, доцільним видається провести детальний аналіз ритуалів такого типу, не лише описуючи саму обрядодію, а й розглядаючи її в канві інших вірувань, що побутують на певній території. В нашому випадку це терени Бойківщини, Лемківщини та Гуцульщини.

Джерельною базою дослідження є аналітичні та фактографічні праці, присвячені духовній культурі українців Карпат, які були опубліковані впродовж XIX – поч. XXI ст. Зокрема, відзначимо публікації Антона Онищука [23], Раймунда Кайндля [20], Надії Левкович [21] та Лесі Горшко [16]. Крім опублікованих джерел, в дослідженні використовуємо польові етнографічні матеріали, зафіксовані особисто автором впродовж 2004-2014 рр. з долученням архівних матеріалів Інституту народознавства НАН України та кафедри етнології Львівського національного університету ім. Івана Франка [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. Для зіставлення та порівняння використовуємо також фактичний та фактологічний матеріал, опублікований у працях українських та зарубіжних дослідників: Олександра Васяновича [13; 14], Світлани та Нікити Толстих [24; 25; 26].

Аналіз наявного фактичного матеріалу, який міститься в джерелах та історіографії (відомості зафіксовані у Карпатах, а також на Поліссі, Волині Покутті), дозволяє виокремити два основні комплекси вірувань, які, вірогідно, стали базою для виникнення ритуалу замочування хрестів. Одним із них є уявлення про неможливість поховань так званих нечистих мерців (як правило, самогубців) на кладовищах. Іншим – вірування в те, що поки тіло знаходиться у воді, слід очікувати опадів.

Уявлення про самогубців як про можливих винуватців різких погодних змін є загальновідомим в українців. Можливо, саме через можливість спричинити погодні катаклізми їх і вважали (вважають) найнебезпечнішою категорією покійників. Тому зрозумілою є заборона ховати таких мерців за територією села чи сільського цвинтаря. Табу ховати на загальному кладовищі самогубців і досі дотримуються на території Карпат. Проте, якщо раніше існували спеціальні кладовища, куди вивозили тіла самогубців [2, арк. 40]¹, то зараз вони проявляються у пом'яшеному вигляді. Повішеників та померлих нехрещених дітей ховають неподалік від основного місця захоронень у спеціально відведеному кутку.

Звичай ховати небезпечних покійників за межами села, на роздоріжжі, березі річки чи в лісі колись побутував у білорусів, росіян, поляків, чехів, сербів, румунів, німців. До загальновідомих відносять вірування у те, що їх поховання на кладовищі викликає бурю, посуху, заморозки [17, с. 107].

Давні погляди на поховання цієї категорії померлих проаналізував російський етнолог Дмитро Зеленін (1878 – 1954). Як свідчать праці науковця, осуд захоронення самогубців, а також повішеників, потопельників і п'яниць на цвинтарі, є похідним від заборони закопувати їх у землю взагалі, оскільки саме це, на думку селян, не викликало несприятливі погодні явища [18, с. 247]. У давнину таких померлих не закопували, а клали у спеціальні ями, не засипаючи землею, або ж кидали у безлюдних місцях, присипаючи кілками, хмизом (звідси вчений вивів термін «заложні» для означення цієї категорії померлих) [18, с. 250]. До того ж, найбільш придатними для покладення тіла вважались місця з надмірною вологістю (сирі, низинні, «мочаристі») [18, с. 252]. Тому у випадках поховання таких покійників на цвинтарях необхідно було розкопати могилу та перенести труп у «правильне» місце захоронення. Такі випадки мали місце ще наприкінці XIX ст. [18, с. 269] Зв'язок між похованням заложних мерців та відсутністю дощів підтверджують численні приклади, наведені Д. Зеленіним та іншими дослідниками. Як правило, вони описують дії з могилами самогубців уже під час посухи.

¹ Ще до середини XX ст. у деяких карпатських селах існували спеціальні місця, де ховали повішеників. Вони були віддалені від села та місць основних захоронень. Такого померлого везли на санях чи старому, уже не потрібному возі. Там закопували (Люта ВлБ. Зк.) або ж залишали, закладаючи каменями (Латірка Вол. Зк.). Після цього повертались назад, залишаючи транспорт біля тіла. Це слід було робити, щоб у селі не повторювались випадки самогубства.

Завдяки джерельному матеріалу, вміщеному у статтях О. Васяновича, а також у дослідженнях Н. Толстого, простежуємо спробу однозначно пояснити цей ритуал уявленням про осквернення землі тілом нечистого покійника [14, с. 19; 26, с. 103-104]. Тому акт руйнування могили через виривання та викидання хреста, на думку дослідників, можна вважати своєрідною спокутною дією, спрямованою на викликання дощу.

Існування такого вірування на теренах Середнього Полісся підтверджують фольклорні записи, зафіксовані дослідниками. Вони свідчать про стійке побутування уявлень про те, що після поховання самогубця тривалий час буде посуха, і, власне, описи ритуалу замочення хрестів чи руйнування могили містять чітку вказівку на особу самогубця-повішеника:

– «Як вішалник є, то дощу не буде. Його старалися не ховати на кладовищі. Кладбище обижається, бо поховані ті, що померли своєю смертю і ті, що собі смерть зробили» (Сторожів Крц. Р.) [13, с. 111].

– «Портілі могили вешальників і топлеників, подкопували їх, щоб дощ пошов» (Хочине Ол. Ж.).

– «Збиралися з бабками, ворушили хрести, брали воду святу і лили под хрести» (Білокорівч Ол. Ж.) [13, с. 113].

Натомість в джерелах, які походять з Карпат, вказівки на необхідність проводити обряд з могилою самогубця не такі очевидні. Зважаючи на це, ми провели експедиційне дослідження у 80-ти населених пунктах Українських Карпат. Згадки про ритуал замочування хрестів було виявлено у сімнадцяти селах. У трьох з них обряд проводили лише під час дуже великої посухи (Присліп Мжг. Зк., Келечин Мжг. Зк., Ясиня Рхв. Зк.). В деяких селах вважали, що потрібно класти саме хрести утоплеників (Тур'ї Ремети Пер. Зк., Ясиня Рхв. Зк.). Подекуди, ймовірно, для посилення магічної дії обряду, могли замочувати одразу декілька хрестів.

Розгорнутий опис цієї обрядодії нам вдалось зафіксувати у селі Зарічевому (Пер. Зк.): «Треба хрест, дитино, взяти з цвинтаря, мертвого, та хрест, моя тітка старенька, вона вже померла давно. Вона знала піти, взяти хрест з цвинтаря, там замотала в якусь там тряпку і поставила у поточок. Але треба, дитино, було прив'язувати той хрест, аби його вода не взяла. Бо він притсгав, притсгав воду, дощ. А кидь слабо прив'язали, а вода взяла той хрест, та тому дощ падав і падав. А то треба було його прив'язати сильно, а тому зась там нести на місто, на то місто на цвинтар. Вотки взяв, з якого міста взяла і там було поставити. Із чийого зроба взяла і там поставити» [6, арк. 68].

Важливим уточненням, на якому наголошують респонденти, є вказівка на те, що хрести не залишали у воді назавжди. Після того, як випадала необхідна кількість дощу, їх повертали на цвинтар. Це означає, що виривання хреста з могили не асоціювалось з її руйнуванням. Ба більше, для того, щоб хрести не зміло водою, їх ретельно прив'язували, забивали у мул чи закріплювали камінням. Пояснювали це тим, що коли вода забере його, то дуже довго падатиме дощ. Вимога закріпити хрест, щоб його не понесла вода, була зафіксована у восьми населених пунктах (Новоселиця Пер. Зк.; Зарічеве Пер. Зк.; Буківець Мжг. Зк.; Торунь Мжг. Зк.; Ракове Пер. Зк.; Тур'ї Ремети Пер. Зк.; Бісків Пут. Чр.).

Спеціальних рекомендацій, яким чином потрібно ставити хрест, зафіксувати не вдалось. Одиначка згадка в літературі зі села Доброгостова (Дрб. Льв.) вказує, що його могли вкопувати у мул догори дригом [30, с. 168-169]².

Зважаючи на це, можна констатувати:

- Причинно-наслідковий зв'язок «повішеник – посуха», «поховання повішеника – посуха», «руйнування могили повішеника – дощ» є слабо вираженим на досліджуваній території. Так, якщо на Поліссі та Волині й нині фіксуються згадки про дії з могилами самогубців під час посухи чи про те, що таке поховання призводить до відсутності дощів, то у Карпатах поодинокі згадки локалізуються лише у селах північної Бойківщини [17].
- Ритуальне поливання могили водою чи дії з хрестами не завжди ототожнювались з могилами нечистих мерців. Для цього могли обирати невідомі могили чи брати хрести, які уже не стояли на них.
- Забирання хреста з могили не обов'язково свідчило про її руйнування. А отже, його не можна однозначно вважати спокутною дією.

Зіставивши наявні описи обрядів з різних етнографічних регіонів України, бачимо, що хоча ритуал замочування хрестів є поширеним явищем на досліджуваній території, проте форма його проведення та додаткові вимоги, яких дотримувались під час нього, відрізняються від варіантів з Волині та Полісся. Це вказує на типологічну схожість, яка проявляється в уявленні про хрест як символічний замінник людського тіла і в дії: кидання у воду [16; 26]. Проте, також дозволяє припускати іншу первісну мотивацію самого обряду.

На нашу думку, поливання могили водою та кидання хреста у воду поряд з можливим перенесенням тіла покійника у належне місце може виступати ритуальним утопленням. Воно ґрунтується не на бажанні перепоховати мерця, а на уявленні про те, що, поки тіло перебуває у воді, до того часу падатиме дощ.

Для того, щоб аргументувати таку гіпотезу, слід детальніше зупинитись на уявленнях про зв'язок утоплеників з опадами. Це повір'я є поширеним у Карпатах. Незважаючи на його деяку неоднорідність, а саме тривалість опадів після факту втоплення, зв'язок утопленик – дощ є очевидним. На думку селян, дощ мав би падати доти, поки вода не викине тіло на берег (Стужиця ВлБ. Зк. [5, арк. 5]; Зарічеве Прч. Зк. [6, арк. 74]) або поки його не поховують (Келечин Мжг. Зк. [8, арк. 11]; Бісків Пут. Чр. [6, арк. 46]).

Свідчення респондентів доповнюють низкою згадок з історіографії та опублікованих джерел, згідно із якими утопленик міг асоціюватися зі своєрідною жертвою, яку бере собі вода. Це вірування виражане в поглядах на утопленика, як на людину з нещасливою долею, та заборону рятувати того, хто потопав [16, с. 135; 29, с. 512; 10, с. 383; 15, с. 416-419; 12, с. 208-215].

Сучасні згадки про таке табу мають поодинокий характер. Інформатори пов'язують його з родинним гріхом постраждалого і з небезпечною втоплення того, хто полізе рятувати [1, арк. 53]. Докладнішу мотивацію такої заборони знаходимо в джерелах з 30-х рр. ХХ ст. Згідно із ними, в 1934 р. в місцевості Поланки (тодішній Косівський повіт) під час посухи у річці втопився хлопець, якого в селі вважали злодієм. Сільський лікар, який в той час проходив поруч з річкою, просив місцевих гуцулів, щоб вони врятували потопавшого, на що отримав відповідь, що він вилізе сам. Хлопець, якого ніхто не рятував, потонув, а люди раділи, оскільки вірили, що ця подія викличе дощ, якого вони так довго чекали [28, с. 149]. Як бачимо в даному описі, процес втоплення сприймався селянами як своєрідна жертва стихії.

Відзначимо, що ритуали, які можна вважати рудиментами давніх жертвоприношень, є доволі різноманітними. Деякі з них пов'язуються з втопленням або набирають його ознак, інші реалізуються через кидання чи закопування у воду спеціальних предметів, пускання на воду крові тощо. Так, зв'язок «утопленик – дощ» знаходимо ще у двох поширених методах припинення посухи. Маємо на увазі кидання у воду «каглянки» та купання вагітних жінок.

«Каглянка» – віхоть, яким затикали отвір для виходу диму (каглу). Під час посухи її виймали, як правило крали, та кидали у воду, при чому також залишали у спеціальних місцях, щоб її не понесла течія. Як і у випадку з хрестами, каглянку після того, як випала необхідна кількість опадів, повертали власниці. Збігається і мотивація необхідності збереження затикача: «Бо був би довго дощ» (Луквиця Бог. Ів.) [3, арк. 51].

Кидання каглянки супроводжувалось ще однією дією, яка вказує на зв'язок з померлим – оплакуванням. Згадку про це залишив А. Онишук: «Як нема дожджу, то коби украв де кагленку и верг у ріку, то буде злива и повінь. Як кине кагленку, то заводит гей за чоловіком; гей би сі який топив (людиною, яка топиться – П. Б.)» [23, с. 3]. Те, що над каглянкою слід плакати, підтверджують і матеріали сучасних польових досліджень [3, арк. 22, 24; 4, арк. 19]. Щоправда, інформатори уже не згадують про оплакування утопленика.

Сучасні згадки про використання каглянки в обрядах викликання дощу були зафіксовані у двадцяти п'яти населених пунктах Бойківщини та Гуцульщини. В трьох із них фіксуємо випадки оплакування (Глибівка Бог. Ів.; Хмелівка Бог. Ів.; Космач Кос. Ів.).

² У цьому ж селі зафіксовано відомості про те, що з метою викликання дощу хрест могли закопувати у лісі. Бувальщина, записана Б. Свидницьким, вказує, що для того, аби припинити посуху, необхідно було опівночі піти на цвинтар, викопати хрест та занести його до лісу. Це й зробила жінка (яка бажала припинити посуху) та диявол в образі чоловіка зі сусіднього села. Впродовж того часу, на який залишали хрест, мав падати дощ. Під час проведення польових досліджень в обстежених селах відомостей про цей спосіб зафіксувати не вдалося, що схилиє до думки, що це було локальне явище (варіант), яке тут могло побутувати разом із загальнопоширеним.

Також у трьох випадках вдалось зафіксувати народні тлумачення обрядодії. Вони, щоправда, виражають або імітаційний зв'язок дії та дощу, або ж їх можемо витлумачити як протиставлення стихій: вогню (каглянка-піч-вогонь) та води (річка-потік-багно)³.

Відзначимо, що ритуальне втоплення та оплакування в контексті дій для викликання дощу відоме не лише у Карпатах. Згідно з матеріалами Н. Толстого, на Центральному Поліссі в селі Стодолічах Лельчицького району в колодязь сипали мак та колотили воду палицями. Під час цих дій учасниці обряду (жінки або маленькі дівчата) повинні були оплакувати утопленика. Голосіння складалось із двох частин: це плач за покійником «Макарко утопився, Макарко утопився» і заклінальна формула: «Макарко, синочку, виліз з води, розлий сльози по святій землі» [25, с. 83]. Дослідник виокремив такі два основні моменти: втоплення Макарка та заклик, щоб він вийшов з води. Їх Н. Толстой пов'язав з ідеєю смерті та воскресіння [25, с. 84].

Акт оплакування був складовою частиною румунського обряду «Калоан» та болгарського обряду «Герман». Вони являли собою ритуальне захоронення антропоморфних фігурок з глини, соломи, ганчір'я. Герман символізував хлопчика, котрий помер від посухи, а Калоан – зниклу, померлу дитину, котру оплакує її матір [19, с. 498-500; 26, с. 106; 22, с. 102; 27, с. 49].

Семантичний зсув від магії плодючості до ритуального втоплення спостерігаємо при аналізі вірувань, пов'язаних з купанням вагітної жінки. Ряд авторитетних дослідників вказують, що вагітна жінка покликана символізувати землю, а вода, якою вона обмивається – бажані опади [26, с. 112; 22, с. 81; 16, с. 131]. Проте, виявлені у Карпатах відомості засвідчують зв'язок цього ритуалу з утопленням, яке, щоправда, загрожувало ще не народженій дитині. Про це свідчить запис Н. Левкович: «Жона вагітна буде ся купати в прорубі, то дощ піде. Але казали, що її дитина на воді має погинути, не доживе своєю віку, втопиться» (Сухий Мжг. Зк.) [21, с. 54]. Заборона купатись у річці під загрозою втратити дитину фіксується також на Закарпатській Лемківщині та Гуцульщині, але у тих місцях, де не вдалось виявити відомості про купання вагітних під час посухи. Мотивація табу є однорідною – дитина такої жінки потім втопиться (Сімерки Пер. Зк. [5, арк. 118], Ясіня Рхв. Зк. [9, арк. 73], Стужиця ВлБ. Зк. [6, арк. 89].

Припускаємо, що перехід обряду від магії плодючості до утоплення міг бути викликаний або домінацією уявлень про зв'язок «утопленник – дощ» порівняно з іншими способами викликання дощів, або ж має раціональний характер і зумовлений прагненням вберегти вагітну і плід від купання в холодній річковій воді. Тобто, заборона купатись для вагітної актуалізується можливою втрапою дитини.

Таким чином, констатуємо присутність елементів ритуального утоплення одразу у кількох, здавалось відмінних, ритуалах викликання дощу. Це, на нашу думку, може свідчити про домінуючий характер уявлень «утопленник – дощ» порівняно з іншими, міфологічно-асоціативними, мотиваціями обряду. Це, власне, і зумовило зсув чи перенесення окремих елементів обрядодії в бік уявлень про утопленика.

Так, викладання затикача може асоціюватись з прагненням вплинути на стихію вогню (каглянка-піч-вогонь) водою, але вказівка на оплакування утопленика свідчить про зсув ритуалу до цієї групи вірувань. Це може бути пов'язано з тим, що каглянку, як правило, робили з старого одягу, який вийшов з ужитку, тому це уявлення уже базується на зв'язку «каглянка – одяг – тіло». Крім того, спостерігаємо невідповідність, яка стосується використання предметів, пов'язаних з піччю, в обрядах метеорологічної магії. Попри поширеність практик відвернення граду/бурі за допомогою пічних предметів, таких як лопата чи коцуба, згадки про використання їх в обрядах викликання дощу відсутні. Виняток, як було наведено вище, становлять каглянка (затикач) для печі та діжа для замішування тіста (у поліщуків), при чому використання діжки пов'язується як зі спокотною дією відносно порушеного табу (випікання хліба у недозволеній термін), так і може ототожнюватись з купанням вагітної жінки (асоціативний зв'язок жінка народжує дітей – діжа народжує хліб).

Неоднозначним є і тлумачення вказівки на необхідність оплакування під час проведення обряду (крадіжка каглянки, топлення «Макарки» тощо). З одного боку, воно виступає усвідомленням метафоричного зв'язку «сльози – дощ» і вказує на імітаційний характер дії: «плакати-лити сльози – проллється дощ». З іншого, означення того, як слід плакати, чи ритуальний текст, який при цьому використовується, дозволяють визначити цю складову ритуалу як похідну від основної дії – ритуального втоплення.

Подібні семантичні зсуви, а також застосування в одному ритуалі обрядодій, які мають різне символічне значення, пояснюємо через: намагання вплинути на стихію усіма можливими і доступними методами, яке призвело до змішування елементів різних ритуалів; поступове зникнення у народній свідомості усіх складових обряду, який необхідно було виконати, і, як наслідок, заміну їх чи пристосуванням окремих рис з іншого.

Проте, саме наявність і можливість простеження таких елементів дозволяє актуалізувати дві проблеми сучасних досліджень:

1. Необхідність виявлення вірувань та повір'їв, які лише побіжно згадані у працях кін. XIX – поч. XX ст. задля визначення усіх складових рис обряду (розгорнути обряд).

2. Проведення аналізу цих ритуалів у контексті інших вірувань чи обрядодій, які зустрічаються на конкретній території, що унеможливить тлумачення одного явища шляхом перенесення мотивації з інших теренів. Це дозволить виявити локальні комплекси ритуалів.

Підсумовуючи викладений вище матеріал можна зробити такі висновки:

1. Описи ритуалів викликання дощу шляхом замочування цвинтарних хрестів не дозволяють однозначно трактувати обряд як спокутну дію за поховання самогубців у неналежному місці.

2. Зіставлення елементів обряду з віруваннями про утопленика, на нашу думку, свідчать про те, що основою карпатського варіанту були уявлення, що дощ буде падати, поки тіло людини знаходиться у воді. Це дозволяє пов'язувати цей ритуал зі своєрідною жертвою стихії.

3. Аналіз інших обрядодій, спрямованих на викликання дощу, свідчить про поступовий зсув окремих з них у бік ритуального втоплення. Це дозволяє припускати про домінуючий характер цього вірування на досліджуваній нами території.

Джерела та література

- Архів Інституту народознавства НАН України (Далі – Архів ІН НАНУ). – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 533. (Горошко Л.М. Календарні і родинні звичаї та обряди в селах Сколівського і Турківського р-нів Львівської обл., Верховинського р-ну Івано-Франківської обл., Вишницького і Путильського р-нів Чернівецької обл., Рахівського і Великоберезнянського р-нів Закарпатської обл. (польові матеріали 2005 р.).
- Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 620. – 67 арк. (Біляковський П.В. Традиційна метеорологія українців Карпат. Матеріали, зібрані 22-24 червня 2011 року у Воловецькому районі Закарпатської області).
- Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (Далі – Архів ЛНУ ім. І. Франка). – Ф. 119, оп. 17, спр. 246 Е, 51 арк. (Польові етнографічні матеріали до теми «Народні вірування, пов'язані з погодою», зафіксовані студентом п'ятого курсу Біляковським Петром Володимировичем 10-18 липня 2008 р. у Богородчанському районі Івано-Франківської області).
- Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 251 Е, 63 арк. (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна метеорологія», зафіксовані студенткою третього курсу Кучер Олесею Василівною 10-24 липня 2008 р. у Богородчанському районі Івано-Франківської обл.).
- Архів автора / 1. Матеріали історико-етнографічної експедиції у Великоберезнянський та Перечинський р-ни Закарпатської обл. (2012) – 143 арк.
- Архів автора / 2. Польовий щоденник (етнографічні матеріали зібрані в Вишницькому, Путильському р-нах Чернівецької області, Великоберезнянському та Перечинському р-нах Закарпатської області (матеріали 2013) – 90 арк.
- Архів автора / 3. Матеріали історико-етнографічної експедиції у Косівський р-н Івано-Франківської обл. (2012) – 43 арк.
- Архів автора / 4. Матеріали історико-етнографічної експедиції експедиції у Міжгірський р-н Закарпатської обл. (2012) – 58 арк.
- Архів автора / 5. Матеріали історико-етнографічної експедиції у Рахівський р-н Закарпатської обл. (2012) – 81 арк.
- Березович Е. Л., Кривошапова Ю. А. Утопленник / Е. Л. Березович, Ю. А. Кривошапова // Славянские древности : этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общей ред. Н. И. Толстого. – М.: Международные отношения, 2012. – Т. 5: С – Я (Ящерица). – С. 383-386.
- Біляковський П. Причини посухи в традиційній обрядовості українців Карпат / Петро Біляковський // Народознавчі зошити. – 2013. – Вип. 4. – С. 629-634.
- Бушкевич С. П. Жертва / С. П. Бушкевич // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общей ред. Н. И. Толстого. – М.: Международные отношения, 1999. – Т. 2: Д–К (Крошки). – С. 208-215.

³ Так, у с. Бісків (Пут. Чр.) затикач крали у вдволиці та закопували у багно. Під час цього примовляли: «Як у цім багні мокро, так аби дожджик пішов» [6, арк. 46]; у с. Брустури (Кос. Ів.) каглянку кидали у воду, після чого били палицями: «Кажуть аби бити, аби пирскало та вода, аби та вода. То намокне, а ти буками б'єш та й пирскає та й може дощ прикликати» [7, арк. 32]; у с. Присліп (Мжг. Зк.) затикач виймали та ставили під жолобок (видовбаву колоду, в яку селяни й зараз спрямовують джерело), «аби мочило, аби пішов дощ» [8, арк. 49].

13. Васянович О.О. Народна метеорологія українців Центрального Полісся кінця XIX – поч. XXI ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Олександр Олександрович Васянович – Київ, 2006 (на правах рукопису). – 211 с.
14. Васянович О. Якто кит качається в клубок... (метеорологічні знання та вірування жителів Малинщини) / Олександр Васянович // Берегиня. – 2003. – № 4. – С. 15-22.
15. Виноградова Л. Н. Река / Л. Н. Виноградова // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общей ред. Н. И. Толстого. – М.: Международные отношения, 2009. – Т. 4: П – С (Сито). – С. 416-419.
16. Горошко Л. Обряди викликання дощу в українців Карпат / Леся Горошко // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Секції етнографії і фольклористики – Львів, 2010. – Т. CCLIX. – С. 130-137.
17. Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди / Роман Гузій – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. – 352 с.
18. Зеленин Д. К. Очерки русской мифологии: умершие неестественною смертью и русалки / Д. К. Зеленин // Зеленин Д. К. Избранные труды. – М.: Индрик, 1995. – 432 с. (Традиционная духовная культура славян. Из истории изучения).
19. Кабакова Т. И. Седакова И. А. Герман / Т. И. Кабакова., И. А. Седакова // Славянские древности : этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общей ред. Н. И. Толстого. – М.: Международные отношения, 1995. – Т. 1: А – Г (Гусь) – С. 498-500.
20. Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази / Р. Ф. Кайндль; [пер. з нім. (за вид. 1884 р. З. Ф. Пенюк); післямова О. М. Масана]. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – 208 с., іл.
21. Левкович Н. Народна метеорологія бойків: магичні обрядодії впливу на атмосферні явища / Надія Левкович // Народознавчі зошити – 2012. – Вип. 1. – С. 52-58.
22. Мойсей А. Магія і мантика у народному календарі східнороманського населення Буковини / Антоній Мойсей – Чернівці: Друк-арт, 2008. – 320 с.
23. Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. Записав у Зелениці, Надвірнянського повіта, 1907-1908 р. / Антін Онищук // Матеріали до української етнології. – Львів, 1909. – Т. XI. – С. 1-139.
24. Толстая С. М. Засуха // Славянские древности: Этнолингвистический словарь – Москва, 1999. – Т. 2: (Д-К). – С. 275-276.
25. Толстой Н. И.; Толстая С. М. Вызывание дождя у колодца / Толстой Н. И.; Толстая С.М. // Толстой Н. И. Очерки славянского язычества. – М.: Индрик, 2003. – С. 75-88.
26. Толстой Н. И.; Толстая С. М. Вызывание дождя в Полесье / Н. И. Толстой; С. М. Толстая // Толстой Н. И. Очерки славянского язычества. – М.: Индрик, 2003. – С. 89-125.
27. Цанев Г., Цанева С. Тръстеник. Етнографско изследване / Георги Цанев, Станимира Цанева – Русе, 1999. – 156 с.
28. Narasymczuk R. Etnografia polonin huculskich / Roman Narasymczuk // Lud: Kwartalnik etnograficzny. – Lwów, 1937. – T. XXXV. – S. 76-161.
29. Moszyńska K. Kultura ludowa słowian / Kazimierz Moszyński. – Kraków, 1934. – Cz. 2: Kultura duchowa. – 725 s.
30. Świdnicki B. Przyczyna burzy i niektóre wyobrażenia reliijne. (Dobrohostów, pow. Drohobycki) / Bronisław Świdnicki // Lud: Kwartalnik etnograficzny. – Lwów, 1899. – T. V. – S. 168-1

УДК 392/393(=161.2)(477.46):556

Л. Горошко

«ДОКИ ЩЕ НЕ РОЗСИПАЛАСЯ» (ОБРЯДОДІ З ВОДОЮ ПІД ЧАС НАРОДИН У ЧЕРКАСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ)

У статті на основі власних польових записів та опублікованих джерел проаналізовано звичаєво-обрядове використання води задля полегшення пологів у черкаській традиції. Завдяки широком порівняльним зіставленням з'ясовано, що таке явище є загальноукраїнським і має паралелі у традиціях інших народів.

Ключові слова: вода, пологи, породілля, баба-повитуха, Черкащина.

The article represents an analysis of the rite using of water for facilitation childbirth in Cherkasy tradition. The study is based on the author's field records and published sources. Thanks wide comparisons have been elucidated this phenomenon is general Ukrainian and has parallels in the traditions of other nations.

Keywords: water, childbirth, woman in childbirth, midwife, Cherkasy region.

Серед різних звичаєво-обрядових дій, покликаних забезпечити необхідні передумови для успішних пологів і народження фізично й розумово повноцінної дитини; нормальний перебіг самих пологів; післяпологове обрядове очищення породіллі й немовляти та їхню охорону від зурочення і злих сил; приєднання новонародженого до сім'ї, роду, громади і християнської віри та його подальшу щасливу життєву долю, існують такі, у яких тією чи іншою мірою використовувалася вода. Здебільшого у контексті родильної звичаєвості її застосовували з очисною та обереговою метою. В окремих обрядодіях знайшли свій вияв також традиційні уявлення і вірування мешканців Черкащини про продукуючі властивості води.

Ширше воду застосовували безпосередньо в період пологів задля їхнього полегшення, очищення повитухи тощо. Власне на обрядодіях із водою, що мали на меті посприяти швидшій появі дитини на світ, і хочу зосередити свою увагу у цій розвідці. Окремі згадки про такі звичаєво-обрядові реалії на досліджуваному терені вміщено у працях А. Кримського [17, с. 166, 175], З. Кузелі [14, с. 167, 171, 176], О. Боряк [9, с. 130-149], водночас значний фактаж призирано впродовж 2008-2010 рр. під час комплексних історико-етнографічних експедицій у Черкаській області [2; 3; 4].

Власне пологи розпочинались із запрошення баби-повитухи – особи, яка завдяки своїм знанням, умінням і духовним характеристикам винятково впливала на перебіг самих родів. А тому до кандидатури жінки-родопомічниці висувались суворі вимоги. Одна із них передбачала чистоту повитухи у різноманітних її сенсах. Окрім того, що баба-бранка повинна була перебувати у віці менопаузи, не мати статевих зносин, бути доброї вдачі тощо, йти бабувати вона мала чистою у прямому розумінні: за записами О. Боряк на досліджуваному терені, у середині ХХ ст. повитуха, збираючись до поліжниці, «милася, переодівалася, одівала вишиту сорочку, вив'язувалася дуже гарно» (с. Тальянки Тальнівського р-ну) [9, с. 130]. За даними цієї ж дослідниці, майже на всій території Черкащини повитуха, йдучи приймати пологи, поміж іншими предметами (хліб, або його окрасць, дрібка солі, сало, ножиці, нитки, освячені хрестик, ніж тощо) зазвичай брала з собою і свячену воду. Ввійшовши до хати, усе принесене викладала на стіл, «бо так годиться» і щоб жінка «легко родила»¹.

Власне для допомоги породіллі родопомічниці вдавались до заходів раціонального та ірраціонального характеру. До першої групи варто залічити ті, які застосовували задля розширення родових шляхів, розходження тазових кісток поліжниці, посилення роботи черевного пресу («роздавання» крижів, розпарювання «кості») тощо. Задля цього у пологовій практиці жителів різних куточків України, а також представників багатьох народів світу застосовували гарячі купелі, компреси, обмивання й обливання живота породіллі тощо [5, арк. 62, 80, 101; 9, с. 134; 12, с. 83].

Послуговувалися такими засобами і на досліджуваному терені. Поширеним був засіб, докладний запис якого зроблено на Смілянщині (с. Плескачівка): «Рушничок звичайний бере. Вона садовить в діжку... Вкутує рядом... Посадить в теплу воду, не гарячу, а теплу, підмоає що-небудь і отако, отако крижі, крижі як почне крутити. Вона сидить в теплій воді. А потім ложить її. Воно буває довго не розкривається. А потім вона давить, щоб крижі роздавались. Вона краще робить, друга і вмирає при родах, а вона пособляє» [9, с. 138-139]. При важких пологах радили «парити» породіллю в гарячій воді чи на печі і на Канівщині (с. Озеріще) [3, арк. 31]. Із записів С. Терещенко 20-х рр. ХХ ст. відомо, що у Попівці Звенигородського повіту у разі ускладнених пологів в окопці запарювали конопляну або льняну полову, яку відтак прикладали до низу живота [17, с. 166].

Різноманітні «вигрівання», «розігрівання» породіллі завдяки теплим купелям вважали дієвим засобом і для подальшого вилучення плацент, шоправда, на думку О. Боряк, «видається, це був крайній захід» [9, с. 149]. Вірогідно, помірковано його застосовували з огляду на можливість післяпологової кровотечі. Зі спогадів респондентки зі с. Набутова, що у Корсунь-Шевченківському р-ні, відомо, що першу дружину її бабка, у якої було «прироше» місце, вигрівали у діжці, в яку налили запареного «потроху» (пороху зі сіна). Однак саме внаслідок таких дій жінка померла [2, арк. 6].

З іншою метою на цьому етапі родильної звичаєвості використовували холодну воду. Із праці З. Кузелі відомо, що свідки пологів вельми остерігались, аби породіллі не померла за їх присутності й особливо у когось на руках. За віруваннями, що у

¹ Свячена вода узвичаєно входила до набору предметів, з яким повитуха йшла приймати пологи, і на Житомирщині, Чернігівщині, Київщині, Хмельниччині, Харківщині, Дніпропетровщині, Івано-Франківщині [5, арк. 39, 79; 9, с. 132; 19, с. 138; 20, с. 96].